

СЕКЦІЯ 7. УКРАЇНЬСЬКА ОСВІТА В ІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-387-6-31>

УЧИТЕЛЯ НІМЦІ У ДОБУ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ)

Бривко М. В.

доктор філософії

науковий співробітник

Національний історико-меморіальний заповідник

«Биківнянські могили»

м. Київ, Україна

Одним з важливих аспектів втримання більшовиками своєї влади, зокрема й Й. Сталіним, є панування над усіма сферами суспільства та свідомістю людини, передусім над молоддю. І в цьому контексті не останню роль відіграють учителі, які повинні намагатися розкрити індивідуальність та творчий потенціал кожного свого вихованця. Та водночас слугувати надійним провідником комуністичних ідей і *«виховувати відданих радянських патріотів, активних будівників комуністичного суспільства»* [1, с. 1].

Стосувалася ця теза і учителів німців, у тому числі і тих хто навчав на дому. Учитель завжди був під пильним контролем і наглядом з боку влади, не зважаючи на свою національність чи переконання. А відтак, ті хто був незгоден, чи критикував владу, або не відповідав національним критеріям, неминуче підпадали під політичні репресії. Особливо ця тенденція спостерігалася у 2 половині 1930-х роках, і насамперед у добу «Великого терору» 1937–1938 роках.

Сприяло цьому і те, що відношення каральних і партійних органів до німців було підозрілим, і це певною мірою пов'язано із усталення фашизму у Німеччині у 1933 році. Крім того, як вважають автори книги «Біль минулого» (2006), і тим, що самі німецькі учителі, з одного боку виховували будівників соціалістичного суспільства у Радянському Союзі, а з іншого так чи інакше слідували за життям і подіями у Німеччині. У підсумку це дозволяло органам НКВС отримати можливість звинувачувати радянських німців у симпатіях чи приналежності до різноманітних контрреволюційних організацій із національною

забарвленістю [2, с. 28]. Що в цілому спостерігається у матеріалах архівно-кримінальних справ репресованих німців учителів, яких звинувачували у шпигунській та контрреволюційній діяльності проти радянської влади.

Так, наприклад, була звинувачена у *«контрреволюційній роботі серед учнів, виховання їх в націоналістичному німецькому дусі»* [3, арк. 21] учителька німецької школи міста Києва Ядвіга Карлівна Фалькович, яку 20 січня 1938 року заарештовано органами НКВС УРСР. Та лише 20 лютого 1938 р. відбувся перший допит, що зберігається у її архівно-кримінальній справі, де першим питанням, як і в багатьох інших заарештованих німців було, хто з родичів мешкає за кордоном і який характер зв'язку з ними був. Відповідно наприклад наявність письмового спілкування зі своїми близькими за кордоном ставало підґрунтям в звинуваченні у шпигунстві. Або ж бажання виїхати до своїх родичів чи їх відвідати, що теж слугувало «доказом» шпигунства, як це ми бачимо на прикладі Ядвіги Карлівни, яка у 1923 році бажала відвідати родичів у Німеччині для чого звернулася для оформлення відповідних документів і віз у німецьке консульство в Києві.

До того ж, на думку слідчих НКВС, жінка проводила активну виховну роботу серед молоді у релігійному русі, при цьому намагаючись привити молоді почуття німецького національного патріотизму, що для 1920-х років, в рамках радянської національної політики було прийнятною практикою, водночас вона повинна *«розпалювати при цьому ненависть до Радянської влади»* [3, арк. 11].

І хоча шпигунську діяльність Фалькович Ядвіга Карлівна заперечувала. Та як ми бачимо далі, вона «передала до консульства» відомості про діяльність німецької школи, зокрема *«кількість учнів та їх соціальний прошарок, про зарплату викладачів, а відповідно їх настрої до Радянської влади»* та *«відомості про викладачів німців Києва»* з їх *«політичною характеристикою та відношенням до Радянської влади»* [3, арк. 13].

Слід відзначити, що цей єдиний у справі допит дав підстави каральним органам зробити висновок, що Ядвіга Фалькович *«організовано проводила контрреволюційну націоналістичну роботу серед німецької молоді, а також інформувала агента німецького консульства про діяльність шкіл та політичні настрої учителів-німців»* [3, арк. 21–22]. І згідно постанови НКВС СРСР від 27 березня 1938 року Фалькович Ядвіга Карлівна в рамках оперативного наказу № 00439 від 25 липня 1937 року була засуджена до вищої міри покарання. Вирок виконаний 29 квітня 1938 року в одній з в'язниць м Києва [3, арк. 24].

Певну цікавість і особливість має і архівно-кримінальна справа учителя української мови та літератури середньої школи у с. Розкішне

Ставищенського району Київщини Райзвіха Генріха Івановича, який був звинувачений у шпигунській та антирадянській діяльності, зокрема вихваляючи «фашистсько-гітлерівський устрій Німеччини» [4, арк. 1а].

І хоча заарештований Генріх Іванович був 15 травня 1938 року, перший допит, який збережений у справі, датується 21 липням 1938 року, де слідчий НКВС звинуватив чоловіка у скоєнні ним злочинів за статтями 54-6 та 54-10 Карного кодексу УРСР, що і було визнано самим Райзвіхом [4, арк. 11]. І надалі він конкретизував, під тиском слідчих, що *«займався шпигунською діяльністю з 1936 року з грудня місяця на користь польської розвідки»* [4, арк. 13]. Слід відзначити, що Генріх Іванович за національністю німець, родився в родині селян у німецькому селі Городок Дмитрівського району Чернігівської області і родичів у самій Польщі не мав, крім того, згідно його свідчень, його до шпигунської діяльності залучив колишній директор школи, де він працював, Ковтун Петро Григорович, який теж не був етнічним поляком, а походив з козацької родини на Чернігівщині і був українцем [4, арк. 13зв.]. При цьому, як «свідчав» Райзвіх Г., він повинен був збирати матеріал про *«настрої колгоспників до радянської влади», «про збори врожаю у колгоспні села», «про економічний стан колгоспу», а під час військового часу «збирати відомості про проходження частин, їх чисельність, зброю та напрямки руху»* [4, арк. 14-14зв.]. Реалізуючи ці «шпигунські завдання» Генріх Іванович використовує свою педагогічну діяльність в бесідах з батьками своїх учнів *«дізнавався про настрої та відношення колгоспної маси до радянської влади», а спостерігаючи та спілкуючись із колгоспниками «встановив урожайність у колгоспі, яка має від 16 до 20 центнерів з га»* [4, арк. 14зв.].

Крім того, здійснюючи контрреволюційну діяльність у школі Генріх Іванович *«не давав письмових робіт з літератури, невірно викладав свій предмет – літературу, при викладанні більше часу надавав старим письменниками, а сучасних письменників зовсім мало. Зривав уроки, [...] не підтримував дисципліну в школі, в наслідок чого школа мала погані показники ніж в інших школах району»* [4, арк. 15зв.]. Окрім того, за свідченнями директора школи Рибченко Євдокима Івановича, Генріх Іванович під час написання самостійного твору на занятті літературного гуртка ученицею Самоїленко, яка написала у творі, що *«в Іспанії так діти помирають від голоду, як у нашій сусідці Дмитрині»*, не виправив це, а сам твір учениці наводив іншим як приклад [4, арк. 23].

В цілому ж усе це і стало підґрунтям у звинуваченні Генріха Івановича у шпигунській діяльності на користь Польщі та вихвалянні *«фашистського устрою Польщі, наклеп на Радянський союз та ведення антирадянської агітації»* [4, арк. 26]. 28 вересня 1938 року

рішенням засідання особливої трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР Генріха Райзвіха було засуджено до розстрілу в порядку оперативного наказу № 00606 від 17 вересня 1938 року. Вирок був виконаний 5 жовтня 1938 року [4, арк. 28].

Подібне зустрічаємо наприклад і в архівно-кримінальній справі учителя німецької мови СШ № 134 м. Києва Детке Едмунда Даниловича, який був звинувачений в організації контрреволюційної націоналістичної групи у с. Мар'янівка Макарівського району та шпигунстві на користь Польщі, де мешкали його доньки, до яких він бажав наприкінці 1920-х років переїхати. Та слідчі були переконані в тому, що головною причиною його бажання виїхати з радянської України, було *«вороже ставлення до радянської влади з моменту його приїзду до Радянського Союзу»* [5, арк. 12зв.], що «підтвердив» на допитах Едмунд Детке.

21 вересня 1938 року його було засуджено до розстрілу [5, арк. 24]. Який вже наступного дня, 22 вересня, був виконаний.

Торкнулися політичні репресії і учителів приватних уроків німецької мови. Яскравим прикладом є доля Альми-Ельзи Вільгельмівни Лаубе, яка мала необережність похвалити Троцького у розмові з матір'ю своєї учениці, як наслідок 27 жовтня 1937 року Альму Вільгельмівну було заарештовано.

Як і в багатьох інших справах, на тому єдиному допиті, який зберігся в її архівно-кримінальній справі від 3 листопада 1937 року жінка «визнала», що *«серед оточуючих мене людей вихваляла політику ворога робітників Троцького»* [6, арк. 9]. Як підсумок, органи НКВС звинуватили Альму Лаубе у тому, що вона *«обробляла оточуючих її осіб у контрреволюційному дусі, впроваджуючи переконання у перевазі політики троцькістів, доводячи, що ворог народу Троцький, нібито, користується серед трудящих Радянського Союзу великим авторитетом»* [8, арк. 14].

Згідно постанови НКВС СРСР (протокол № 50 від 19 листопада 1937 року) Лаубе Альма-Ельза Вільгельмівна в рамках оперативного наказу № 00439 від 25 липня 1937 року була засуджена до вищої міри покарання. Вирок виконаний 2 грудня 1937 року в одній з в'язниць м. Києва [8, арк. 16]. Та похована на території Биківнянського лісу. Реабілітована також лише у 1989 році прокуратурою м. Києва.

Література:

1. Перед новим навчальним роком. *Комуніст*. 1937. 11 серпня № 184. С. 1.

2. Бринош І. В., Петровський Е. В. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). / ред. кол.: Л. В. Ковальчук та ін. Одеса : СМІЛ, 2006. 224 с.
3. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 61723фп
4. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 39209фп, том 1.
5. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 60850фп (Детке).
6. ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 59661фп (Лаубе).